

виражальних і мотивовірних засобів, розкриваються семантичні та функціональні властивості епітета.

Аналіз здійснено на матеріалі весільно-обрядових пісень Поділля, вивчено специфіку реалізації епітетів у різних групах весільних пісень.

Ключові слова: мова, епітет, обрядовий фольклор, Поділля

Summary. Functional peculiarities of wedding – ritual determinations have been explicated in the research. The analysis of epithets of wedding – ritual songs as one of the main expressive and motive making means has been done. Semantic and functional peculiarities of epithet have been defined.

The analysis has been done on the material of wedding – ritual songs of Podillya; the peculiarity of epithets realization in different groups of wedding songs has been studied.

Key words: language, epithet, ritual folklore, Podillya.

УДК 811. 161. 2 : 801.82 “10/12”

Межжеріна Г.В.

ОНУКИ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА НА СТОРІНКАХ КИЇВСЬКОГО ЛІТОПІСУ (СУБСТАНТИВНО-АД’ЕКТИВНИЙ ДИСКУРС)

Всебічне дослідження лексичного складу писемних пам’яток XI-XIII ст., які є важливим джерелом інформації про духовні цінності раннього Середньовіччя, входить до переліку актуальних завдань історичної лексикології. Об’єктом нашого аналізу слугує явище структурування в певний концептуальний фрагмент східнослов’янської мовної картини світу XI-XIII ст. тих світоглядних орієнтацій людини Київської Русі, які знаходять відбиття в писемних східнослов’янських пам’ятках, у даному випадку – у Київському літописі. Для аналізу застосовуємо запропонований нами субстантивно-ад’єктивний підхід до вивчення репрезентації осіб у писемних пам’ятках XI-XIII ст., який передбачає зіставлення *соціально-етичних портретів* [3, 279-299]. Апелюємо до портретів, які найчастіше містяться в літописних некрологах духовним і світським ієрархам і в яких акцент падає на внутрішній світ, духовність, соціально-етичну характеристику людини. У статті *ставимо за мету* з’ясувати, хто з онуків князя Володимира Мономаха набув у Київському літописі позитивної характеристики, вираженої за допомогою вживаних зі значенням соціально-етичної оцінки іменників і прикметників, а також визначити ступінь об’єктивності / суб’єктивності цієї характеристики.

Разом із “Повістю временних літ” і Галицько-Волинським літописом Київський літопис утворює Іпатіївський літопис – південнослов’янську писемну пам’ятку кінця XIII ст. Створений на основі попередніх київських зводів, Київський літопис охоплює події від 1117 р. до 1199 р. і містить цінні відомості з історії південних земель Київської Русі XII ст. Основні історичні події, про які йдеться на сторінках Київського літопису, пов’язані з діяльністю видатного державного політика, полководця, письменника, смоленського, чернігівського, переяславського, великого київського князя Володимира Всеволодовича Мономаха (князювання в Києві з 1113 р. до 1125 р.).

Представлений у Київському літописі некролог кн. Мономаху (1054-1125) побудований шляхом нанизування хвалебних епітетів: “*бл(а)говѣрному к(ъ)н(а)зю Володимеру*” (*1123, ЛК, ЛІ-3, 288); “*престависѧ . бл(а)говѣрнии (и бл(а)городнии) кн(а)зь х(ри)(с)(т)олюбивии великый кн(а)зь все*” Русі . Володимеръ Мономахъ [...] *братолюбець и нищелюбець и добрыи страдалецъ . за Рускую землю [...] плакахусѧ . по с(вя)томъ и добромъ к(ъ)н(а)зи весь народъ*” (*1126, ЛК, ЛІ-3, 289). Семантична структура лексем *братолюбець, нищелюбець, благородный, добрыи, благовѣрныи, христілюбивии, сватыи*, а також особливості їхнього використання у певному контексті чітко вказують не тільки на шляхетне походження кн. Мономаха, а й такі притаманні йому моральні риси, як чесність, великодушність, шляхетність, милосердя. Використання щодо кн. Мономаха означень-епітетів відбиває переорієнтацію суспільства від язичницьких духовних цінностей до християнських, зокрема, трансформацію поняття *княжа честь*, зміну вектора від військової доблесті до захисту “сирот и вдовиц”, подання щедрої милостині. Статичний соціально-етичний портрет кн. Мономаха в Київському літописі яскраво демонструє тяжіння східнослов’янської літератури XI-XIII ст. до символізму й ідеалізації.

Київський літопис містить, як показав проведений аналіз, соціально-етичну характеристику не тільки великого князя Володимира Мономаха, а й його численних нащадків. На 60-80 рр. XII ст. припадає прославлення онуків Мономаха – князів *Ізяслава, Святослава, Ярослава, Всеволода, Гліба*.

Курський, переяславський, володимиро-волинський, київський кн. *Ізяслав Мстиславич* був сином Мстислава Володимировича, до якого після смерті Володимира Мономаха († 1125) перейшов київський стіл і який послідовно продовжував політику батька, досяг значних успіхів у внутрішній та зовнішній політиці, отримав титул “великого князя”, а після смерті був причислений до лику святих.

У прагненнях стати київським князем інтереси Ізяслава Мстиславича перехреснюються з інтересами його дядька – Юрія Довгорукого. Активно претендуючи на київський стіл, Юрій Довгорукий здійснив декілька спроб захопити Київ, намагаючись, зокрема, змусити відступити від князювання свого племінника: “*посла Дюрги къ Изаславѹ река мнѣ Ѡцина Киевѣ . а не тогѣ . Изаславѣ [...] река ци самы есмь чѣхалѣ Киевѣ . посадили ма Ки не а не створи ми пакости . а се твои Киевѣ . Дюрги же м(и)л(о)(с)тивѣ сыи Ѡда ємѹ гнѣвѣ и тако вынде Изаславѣ ис Киева (*1155, ЛК, ЛИ-3, 478)*. Историчний контекст свідчить про те, що використання щодо Юрія Довгорукого означення *милостивыи* є яскравим відбиттям пріоритетних у Київській Русі політичних настроїв, настанов щодо принципів наслідування батьківської влади. Цілком закономірно, що літописець підтримує *сина* Володимира Мономаха – кн. Юрія Довгорукого, а не онука Мономаха – кн. Ізяслава Мстиславича, який, зайнявши київський стіл, порушив старійшинство-принципат – юридичний порядок, “заснований, з одного боку, на родовому володінні, з іншого – на сеньйораті” [4, 27]. За життя Ізяслава Мстиславича літописець не тільки утримується від позитивної оцінки його моральних якостей, але, як ми бачимо, навіть імпліцитно висловлює певний осуд князя, який отримав київський стіл із порушенням принципу родового наслідування влади. Тільки після смерті кн. Ізяслава Мстиславича літописець вводить у текст позитивну характеристику: “*великии к(ѣ)н(а)зѣ Киевскыи Изаславѣ . и ч(ѣ)с(т)ыны бл(а)говѣрныи (вар. XII) . и х(ри)(с)(т)олюбивыи славнѣи (вар. XII: славны) Изаславѣ Мѣстиславечѣ . вѣнукѣ Володимерѣ [...] престависѣ*” (*1154, ЛК, ЛИ-3, 469).

У некролозі послідовність прикметників-означень *чъстѣныи, благовѣрныи, христолюбивыи, славѣныи* чітко регламентована, зумовлена стилістичними нормами, які сформувалися відповідно до церковної ідеології. Перший і четвертий компоненти являють собою етикетну формулу “*чъстѣныи и славѣныи*”, а другий і третій компоненти – формулу “*благовѣрныи и христолюбивыи*”. Синтагма “*благовѣрныи и христолюбивыи*” із середини розбиває синтагму “*чъстѣныи и славѣныи*”, утворюючи зрощення двох етикетних формул в одну. Відбувається семантичне зближення двох формул із одночасним розширенням змісту кожної з них. Фіксована послідовність компонентів парних словосполучень *честь и слава, чъстѣныи и славѣныи, чътити и славити* і в перекладних церковних, і в оригінальних давньоруських текстах відбиває ієрархію співвідношення *земного і сакрального*. За спостереженням дослідників, “у давньоруських джерелах епохи Київської Русі *слава* і *честь* розрізняються одразу за багатьма семантичними ознаками: нематеріальне або матеріальне вираження вищої оцінки (при цьому слава вища за честь), небесне або земне її вираження (маркована слава), вічність або тимчасовість вияву (тільки слава вічна, честь же минуща)” [2, 508]. Відзначаючи, що “слава в оцінному аспекті зіходить від Бога до людини, ... честь у її розвитку, навпаки, немовби виводиться від нічого, людського ступеня оцінки до оцінки вищої, божественної, такої, що йде від Бога, – слави”, В. В. Колесов звертає увагу на те, що “важливі не ступені, а напрямок руху” [2, 516]. Саме такий напрямок *знизу вверху* зафіксований у формулі “*чъстѣныи и славѣныи*” і зберігається в її розширеному варіанті, збагаченому синтагмою “*благовѣрныи и христолюбивыи*”.

Інші чотири онуки Володимира Мономаха (князі *Святослав, Ярослав, Всеволод, Гліб*), які дістали в літописі позитивної оцінки, були синами великого київського князя Юрія (Дюрги) Довгорукого (1090-1157). Підбираючи епітети-означення для характеристики кн. *Святослава Юрійовича* († 1174) і кн. *Ярослава Юрійовича* († 1166), літописець не виходить за норми тогочасного літературного етикету. Соціально-етичний портрет кн. Святослава побудований за допомогою усталеного епітета *благовѣрныи* “відданий справжній вірі; православний”: “*бл(а)говѣрныи кнѣзь . С(вя)тославѣ . Дюрдевичѣ*” (*1174, ЛК, ЛИ-3, 579). У портреті кн. Ярослава формула “*благовѣрныи и христолюбивыи*”, яка протягом XII ст. широко використовувалася в літописних некрологах князям, розбивається словом *кѣнѣзь*: “*престависѣ бл(а)говѣрныи к(ѣ)н(а)зѣ х(ри)(с)(т)олюбивыи . “рославѣ*” (*1166, ЛК, ЛИ-3, 525).

Не менш лаконічним виявився соціально-етичний портрет ще одного сина Юрія Довгорукого – кн. *Всеволода* (1154-1212). Остерський, великий володимиро-суздальський, великий київський князь *Всеволод Юрійович (Всеволод Велике Гніздо)* в умовах поліцентризму і феодальної роздробленості продовжував спрямовану на зміцнення єдності держави політику

Володимира Мономаха і залишив помітний слід в історії Київської Русі. Всупереч очікуванням, позитивна соціально-етична характеристика Всеволода Юрійовича вичерпується в літописі означенням *благосърдъ* “добрий, милосердий”. *Благосърдъ* – рідковживане слово, засвідчене Прологом Лобковським XIII ст. та Київським, Радзивілівським, Суздальським літописами. Причому в літописах епітет *благосърдъ* вжитий лише щодо кн. Всеволода Велике Гніздо: “Всеволодъ же бл(а)госердъ сыи не хота . кровопролить” і не чха на нь” (*1180, ЛК, ЛИ-3, 619); “Изяславъ же начя высылати [...] послы къ [...] Всеволоду, прося в него мира. Всеволодъ же *благосердъ* сыи, и вда ему миръ” (*1208, ЛР, 163); “Всеволодъ, *благосердъ* сыи, не хотя крови пролияти” (*1181, ЛР, 147; т. с. *1177, ЛС-1, 380). Те, що літописець підбрав для Всеволода Юрійовича нетрадиційний епітет, свідчить про певну об’єктивність похвали та відхід від етикетно нейтральної оцінки.

Із теплотою відзивається літописець про городець-остерського, переяславського, великого київського князя *Гліба Юрійовича*: “престависа бл(а)говърны князь . Глѣбъ снъ Юрьевъ . внукъ **Володимеръ** . въ Киевѣ княживъ [...] сен бѣ князь *братолюбецъ* . къ кому любо кр(е)с(т)ъ цѣловашеть . то не ступашеть его и до см(е)рти . баше же *кротокъ* . бл(а)гонравенъ . манастырѣ люба . чѣрнѣцькни чинъ ч(е)с(т)аше . нища *добрѣ* наждаше” (*1173, ЛК, ЛИ-3, 563). Семантичний обсяг цих лексем свідчить про те, що Гліб Юрійович сповідував християнську віру, був добродішній, чеснотливий, тихий, лагідний, скромний, доброзичливий. Важливе семантичне навантаження припадає на іменник *братолюбъць*, уживання якого вказує не тільки на те, що кн. Гліб доброзичливо, з любов’ю ставився до людей, а й на те, що в скрутних обставинах він тримав слово, був вірний клятві, не зраджував своїх братів. Іменник *братолюбъць* належить до тих лексем, у семантиці яких спостерігається синкретичне поєднання значень “віруючий; який сповідує християнську віру” і “вірний, відданий, незрадливий”. “Правдивість” синонімічних означень *благовърныи*, *кротъкыи*, *благонравнъ*, *братолюбъць* літописець підкріплює фактами, які певною мірою розгортають їхній семантичний зміст: *благовърныи*, *кротъкыи*, *благонравнъ* – “манастырѣ люба . чѣрнѣцькни чинъ ч(с)т(а)ше . нища *добрѣ* наждаше” (*1173, ЛК, ЛИ-3, 563); *братолюбъць* – “къ кому любо кр(е)с(т)ъ цѣловашеть . то не ступашеть его и до см(е)рти” (*1173, ЛК, ЛИ-3, 563). Можна було б припустити, що така кількість позитивних означень у портреті Гліба Юрійовича спричинена обставинами його смерті, проте джерела наведеної в дослідженні Л. В. Войтовича інформації про отруєння кн. Гліба киянами [1, 549] не підтверджуються ані Київським, ані Лаврентіївським літописами.

Отже, Київський літопис містить соціально-етичні портрети п’яти онуків Володимира Мономаха – князів *Изяслава*, *Святослава*, *Ярослава*, *Всеволода*, *Гліба*, прославлення яких припадає на 60-80 рр. XII ст. Портрети змодельовані за допомогою восьми позитивно конотованих лексем – іменника *братолюбъць* і прикметників *благовърныи*, *благонравнъ*, *благосърдъ*, *кротъкыи*, *славныи*, *христолюбивыи*, *чъстныи*. Підбір хвалебних епітетів для соціально-етичної характеристики онуків Мономаха здебільшого лімітований нормами літературного етикету, залежними від християнської ідеології та політичних настанов. Водночас літературна майстерність літописця знайшла свій вияв також і в умінні імпліцитно виражати свою власну позицію, своє суб’єктивне ставлення до представників княжої влади, що, у свою чергу, спростовує досить поширену думку про умовне, розмите, суто етикетне змалювання князя в літописі. Лінгвістичний аналіз соціально-етичних портретів осіб, проведений з урахуванням історичного контексту, дозволяє з’ясувати семантичні причини використання літописцем тих чи інших позитивно / негативно конотованих означень, оцінити вірогідність та визначити ступінь об’єктивності / суб’єктивності моральної характеристики особи в літописі.

Список скорочень

ЛК, ЛИ-3 – Летопись Киевская // Полное собрание русских летописей. – М. : Языки русской культуры, 1998. – Т. 2. – С. 284-711.

ЛР – Радзивіловская летопись // Полное собрание русских летописей. – Л. : Наука, 1989. – Т. 38.

ЛС-1 – Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // Полное собрание русских летописей. – М. : Языки русской культуры, 1997. – Т. 1. – С. 289-488.

Список використаних джерел

1. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: Портрети еліти / Л.В. Войтович. – Біла Церква : Видавець О. Пшонківський. – 2006. – 784 с.
2. Колесов В.В. Слово и дело: Из истории русских слов / В.В. Колесов- СПб.: Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 2004. – 703 с.
3. Межжеріна Г.В. Людина в мовній картині світу часів Київської Русі / Г.В. Межжеріна. – К. : Вид. центр. КНЛУ, 2006. – 448 с.
4. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А.П. Толочко – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.

Анотація. Стаття присвячена експлікації фрагмента “соціально-етична оцінка особи” мовної картини світу часів Київської Русі. Застосовано субстантивно-ад’єктивний підхід до вивчення репрезентації осіб у писемних пам’ятках XI-XIII ст. Уперше проведено зіставний аналіз соціально-етичних портретів онуків кн. Володимира Мономаха в Київському літописі. Спростовується думка про умовне, суто етикетне змалювання князя в літописі.

Ключові слова: мовна картина світу, Київська Русь, іменник, прикметник.

Summary. The article touches upon explication of the fragment of the Kyiv Rus’ period world view, directly linked to the thinking and socio-ethical priorities of a mediaeval person. For the first time the quantitative and semantic volume, functions of nouns and adjectives that simulate the social-ethic portraits of Vladimir Monomah’s grandsons in Kyiv chronicle XII cent. were determined.

Key words: mapping of the world, Kyivska Rus, noun, adjective.

УДК 81’37+81’373.74

МЕЛЬНИК Я.В.

ОДИНИЦІ ТЕРМІЧНОЇ СЕМАНТИКИ У ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У рамках антропоцентричної парадигми сучасної лінгвістики дедалі більший інтерес учених викликає вивчення того, як відображаються у мові різні аспекти дійсності, взятої на її “елементарному”, безпосередньо чуттєвому рівні, інакше кажучи, різні аспекти вихідного, перцептивно-сенсорного сприйняття людиною світу, який її оточує, а також і себе самої як частини цього світу. Наскільки можна судити, найбільший прогрес у цьому напрямку пов’язаний з дослідженням таких явищ, як мовець у ролі суб’єкта сприйняття, відображення позиції спостерігача у дискурсі, зокрема у т. зв. категорії евіденціальності тощо (це праці Ю. Д. Апресяна, О. В. Падучевої, А. Вежбіцької, Р. Мак-Лорі, А. Каклевича та ін.). У конкретнішому плані можна пригадати й такі спрямування, як лінгвістика кольору чи, ширше, візуальна лінгвістика. Предметом подібних студій є вербалізація відповідних явищ, концептуалізація різних почуттів і сприйняття, ономазіологічне підґрунтя відповідних одиниць, категоризація певного перцептивного простору і репрезентація повідомлюваного у тій чи іншій перцептивній перспективі; важливим тут є і вивчення вторинного застосування одиниць перцептивної семантики, їхнє функціонування для вираження й витлумачення об’єктів і явищ із інших (у тому числі й інших сенсорних) сфер дійсності.

Об’єктом наших зацікавлень у цій площині є семантична сфера, пов’язана із термічним, високотемпературним впливом. Цей вплив відображається передовсім у тактильно-соматичних відчуттях. Крім того, прояви цього впливу, як правило, супроводжуються явищами, пов’язаними з іншими різновидами сенсорики, передовсім візуальним; високотемпературні тілесні відчуття можуть також синестетично співвідноситись із відчуттями з інших сфер, як “зовнішньої”, так і “внутрішньої”, афективно-емоціональної. Однак значення високої температури і явищ, що викликають та супроводжують її, далеко виходять за ці рамки, оскільки вони виступають також у ролі істотного й амбівалентного (конструктивного й водночас деструктивного) складника як природного, так і культурного довкілля, зокрема, у численних технологіях, що підтримують і забезпечують життєдіяльність людини. Свідченням цього є й те, що термічні мотиви є широко розповсюдженими в архаїчній міфології. Відповідним чином істотним для мовного моделювання цієї сфери є фіксація й виокремлення (чи, як зараз кажуть, профілювання) джерел термічного впливу, з одного боку, і його конкретної значущості для людини, з іншого. Усе це так або інакше знаходить своє відображення в генезі, внутрішній формі, семантиці, функціонуванні й подальшій еволюції “термічних” мовних одиниць. Широкий діапазон сенсів, які в той чи інший спосіб пов’язуються з високою температурою, відображається у смисловій зарядженості відповідної лексики: термічна семантика функціонує в ролі внутрішньої форми цілого спектру вторинних значень, пов’язаних із живою та неживою природою, із людиною у її духовній і тілесній іпостасях, із ключовими концептами матеріальної й духовної культури. Це знаходить своє вираження, серед іншого, й у вживанні цієї лексики у складі фразеологічних одиниць.

Цілком природно, що “високотемпературна” лексика й семантика привернула до себе увагу лінгвістів, котрі досліджують їх як на матеріалі різних мов, так і в різних аспектах їх структури,